

Պ. ՎԵԼԻԶԿՈՆ ԵՒ ՀԱՅԱՏԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

I

«Վելիչկոն» չկայ... այսպէս էր նոր տարւայ այն կարեւոր նորութիւն-շնորհաւորութիւնը, որ տալիս էին միմեանց ոչ միայն հաշերը, որոնց Կովկասեան գրական Արալչէեւը՝ գրական խժդժութիւնների առարկայ էր ընտրել, այլ և ուրիշ ազգութիւններից անձեր, որոնք անկեղծաբար թանկ են համարում ռուսաց կուլտուրայի յաջողութիւնները Կովկասում և որոնք մեր «խտրասիրտ շարունակներ» կորցրել մարդկայնութեան և եղբայրական համերաշխութեան զգացմունքները։—Պէտք էր այս վերջին երեք տարիները (1897—1899) ապրած լինել Կովկասում, պէտք էր պ. Վելիչկոն խմբագրած կիսամաշտոնական «Кавказ»-ի ընթերցումից ամեն օրւայ տանջանքն զգացած լինել՝ հասկանալու համար այն հոգեկան թեթեւութիւնը, որ պիտի զգան տեղացիները, տեսնելով Կովկասեան գրական հորիզոնը ազատւած այդ չարագուշակ ասուպից։ Չարախնդութիւնը և ֆաբրերի աշաւաղումը, ամենայնպէս զգացմունքների վիրաւորումը, սխալէմ շարձրած սուտն ու զրպարտութիւնը հայերի դէմ—սկսած պատմական արձանագրութիւնները կեղծելու մեղադրանքից և վերջացնելով ուղղակի մատնութիւններով նոցա նւաճողական և թշնամական ձգտումների վրայ Ռուսաստանի դէմ—այսպէս էին երեքամեայ գրգռման ամենօրեայ թեմաները արտաքին հեղինակութիւնից ոչ-զուրկ «Кавказ»-ի կողմից։ Առաջնորդը և Փելիէտոնը, պրոզան և ուրանաւորը, ժողովրդական աղէտը կամ ընդհանուր ուրախ ցնծութիւնը—ամեն ձև ու առիթ տեղին էին համարուում օր-օրի վրայ զանազան Բինոկլների, Ջիգիտների և այլ այդպիսի յարգելի արշաւողների գրչով ապացուցելու համար թէ

հայերը կային և մնում են աշխարհի ամենասուրբ և վնասակար ազգը,—չարհիների ազգ, որին Ռուսաստանը եթէ չունչացնէ էլ, զոնէ պիտի շուրս քշէ Կովկասից, իսկ մինչև այժմ փակէ նոցա շարժումները, ոչնչացնէ այն ուսումնական լրագիրները, որոնք յանդգնում են ուսուցիչ փառերով ծագայել ուսումնական գործին (?), այսինքն յանդգնում են վիճել պ. Վելիչկովի հետ, պաշտօնեաների զեղծումները մերկացնել և այլն։ Անհնարին է մի առ մի թւել «Кавказ»-ի բոլոր արարքները, որը հասաւ նոյն իսկ այն մեղադրանքին թէ հայերը կազմակերպում են Կովկասեան աւազակութիւնը,—որից, ասենք ի շէպ, ամենից շատ իրենք են վնասուում,—անկարելի է թւել զործ յրաժք բոլոր անարժան միջոցները. բաց մէկը, որ ամենից շատ տմարդին է, չի կարելի չլինել առանձնապէս։

Ինչպէս յայտնի է, անցած երեք-չորս տարիները ամենաթշուառն էին հայերի առանց այդ էլ սարսափներով հարուստ պատմութեան համար։ Նշուր զազանութիւնները, որ կատարեցին թուրքերը հայերի վրայ, քնական կարեկցութիւն զարթեցրին Կովկասեան հայերի մէջ։ Եթէ բոլորովին օտար մարդիկ ցնցուում էին կարշալով մարտիրոսագրութեան նկարագրութիւնը, այդ անօրինակ կործանումի, որի նմանը, ինչպէս ասում է Լըրուա-Քոլիէ, չի չիշում պատմութիւնը,—հապա ինչ պիտի զգային Կովկասեան հայերը, որոնք երեւոյց աչքով տեսնում էին տմարդի զազանութիւնների հրաշքով ողջ մնացած յժրաղի զոհերին, այդ սոված, տանջւած փախստականների խմբերը՝ կրած տանջանքների նշաններով։

Հայերից ամենաաղքատները և ամենաքարասիրտները շուրպում էին անհատապէս և հաւաքական կերպով թեթևացնել տանջւողներին վիճակը։ Եւ ճակատագրի ջախջախածների շէմ բարձրացաւ պ. Վելիչկովի ձեռքը! Եւ հէնց այդ վայրկեանը «Կաւկազ» լրագիրը ամենաշարմարը համարեց, որպէս զի ամեն օր բոլոր հայերի գլխին մեղադրանքներ թափէ սեպարատիզմի, Կովկասը հարստահարելու և ամեն տեսակ փորձանքների համար։ Պ. Վելիչկով և մայրաքաղաքային մամուլի մէջ նորա համախոհների ջանքերը ապարդիւն չանցան։ Նոցա տարածած մառախուղը աչմով անհաւատալի թւացող հեղեղանքներ ունեցաւ, այն է՝ խղճուկ հայ զիւղացիները մի ժամանակ հալածանքի էին ենթարկւում քիւրդերի շանակից

փախած հայերին օգնութիւն հասցնելու համար¹։ Եւ այդ սխալեմական վիրաւորանքը, որ նա հասցնում էր, ի դէմս հայերի, մարդկային հոգու շարժումներից ամենանւիրականին՝ անշահասէր սերին շէպի մերձաւորը՝ շարունակում էր «Կաւկազ»-ը, կարելի է ասել, մինչև այ. Վելիչկոի հրապարակախօսական «ծառայութեան» վերջին օրը։ Ռեռ նոյնամբերին նա բարձրաձայն յայտարարում էր, ի գոհունակութիւն «Моек. Вѣд.» լրագրի, որ Քիւրքիան վաղուց խաղաղացած է, և որ ցուցմունքները հայերի թշուառութեան վրայ «հնարում են հայ թշուառները»... Այդպէս վիրաւորել և ջիգրացնել, հայրենասիրական անխոցելիութեան հովանու սակ, երեք տարի անընդհատ... Ի՞նչ նպատակ կարող էր լինել այդպիսի թող հայերը չարափնաս ժողովուրդ լինեն։ Բայց որ խելացի քաղաքագէտը, վարչական անձը կամ հրապարակախօսը խորհուրդ կը տայ կուել նոցա դէմ քիս-քիս անելու, ամենօրեայ վիրաւորանքի և նեարդերի գրգռման միջոցով։

Ճշմարիտ, կարելի է անհիմն համարել մի քանիսնների զուշակութիւնը այն բանի մասին, թէ «Կաւկազ» լրագրի խմբագրի նպատակն էր առթել բռնութեան որ և է անմիտ գործողութիւն որ և է տաքզուլս երկրասարդ հայի կողմից և դորա վրայ ամրացնել իւր համար հայրենիքը փրկողի պատւանդանը։

Բայց, բարեբաղդաբար, այդպիսի անմիտութիւն տեղի չունեցաւ։ Բանաստեղծ-հրապարակախօսը հեռանում է «Кавказ»-ի խմբագրութիւնից ողջ առողջ, Փիզիկապէս։ Բայց որպիսի փոփոխութիւն երեք տարւայ մէջ ուրիշ կողմերից։ Պ. Վելիչկոն ոչ միայն բանաստեղծութեան մէջն է այրում «քաղաքացիական մոտիւնները», այլ և հրապարակախօսական ծրագրի մէջ փոխում է Փրոնտը։ Շատուց է արդեօք, որ, սկսելով «Кавказ» լրագրի խմբագրութիւնը 1896 թւին, նա հաւաքում էր աշխատակիցներ լրագիրը արդարութեան և Ռուսաստանը բնակող ժողովուրդների եղբայրական համեմատութեան ոգով վարելու համար։ Եւ ի՞նչ Բաւական էր մայրաքաղաքային մամուլի Շէշկովսկիների կողմից մի թեթեւ ձայն, որ նա, «Кавказ» լրագիրը վարելու երկրորդ ամսից արդէն իւրացնէր

¹ Տեա «Спб. Вѣд.» 1897 թ. № 203.

նույա մարդասիրական. ծրագիրը և հասցնէր այն մինչև կադազու-
թեան վերջին աստիճանը: Հայերը, ինչպէս և ամեն ուրիշ ժողո-
վուրդ, ունին իրենց արժանաւորութիւնները և իրենց պակասու-
թիւնները: Թող մինչև անգամ վերջինները աւելի շատ լինեն նոցա-
մէջ: Մարդ խտրասիրութեան զրպիսի աստիճանին հասած պէտք է
լինի, որ, երեւակայական և իրական պակասութիւնները մերկացնե-
լու համար, ամենօրեայ անդադրում գրգռման համար իրրվայրկեան
ընտրէ հէնց ընդհանուր ազգային վշտի ցնցոյ ժամանակը, որի մի-
ջոցին, թէ անհաւական և թէ հաւաքական անձնաւորութեան հա-
մար՝ բարի խօսքը մանաւանդ մխիթարական է, իսկ պարսաւանքը,
չըխօսելով արդէն զրպարսութեան մասին, մանաւանդ վիրաւո-
րական է և դառն: Համարեա ամեն մի համարում պահանջելով
վնասել Ռուսիայից պատահողուն փախստական հայերին, պ. Վէ-
լիլիօն իւր գրիչը այնպէս հասցրեց, որ աշխատում էր խել շըժ-
բաղդ որբերի բերանից մի կտոր չոր հացը, եղբայրական օգնու-
թեան մաքուր և սուրբ գործը հրադարակելով փնտսակար: Վեր-
ջապէս և ամենավերջինը, բնական յժբաղդութիւնը Ախալքալակի
դաւառում, որ թաղեց հայաբնակ հինգ գիւղերի աւերակների մէջ
մի քանի հարիւր մարդ և մուրացիկ յարձրեց մի քանի հազար աշ-
խատաւորներ, նոյն իսկ այս սարսեցնող աղէտը, որ Կելի ունեցաւ
Թիֆլիսից երկու քաջ հեռու, չըմեղմացրեց «Кавказ»-ի շարու-
թիւնը: Ընդհակառակն, այդ աղէտը առիթ տուեց պ. Վէլիլիօն
սրբապղծարար խառնել իւր հին հայաստեցութեան հետ և... նոյն
իսկ Նախախնամութեան ձեռքը!! Սա արդէն լցրեց բաժակը և իս-
կական լոյսը զցեց խմբադիր պ. Վէլիլիօն հրապարակախօսական
շէմքի վրայ, որը ներկայացաւ իւր դազանացած մարդասիրու-
թեան ամբողջ մերկութիւնովը (=in naturalibus):

II

Պ. Վէլիլիօն անհերացաւ կովկասեան հորիզոնից, բայց հետքերը,
կամ աւելի ձիւղը, վէրքերը, որ նա թողել է, դեռ գոյութիւն
ունին: Անփութահութեան, գրգռածութեան, ցեղական թշնամու-
թեան և փոխադարձ նախապաշարմունքի սերմերը մնացին: Սա-
կայն, պէտք է յուսալ, որ նոքա երկարագու չեն լինիլ: Չարութիւնը

երկարակեաց չէ: Մի փոքր բարի կամքով էլ շատ հեշտ կարելի է բուժել և ուշիւ բուժուի, ինչ փճացած է պ. Վելիչկոի ոգով, հակառակ ուռած պարմութեան շարաւոր աւանդութիւններին: Հարկաւոր է միայն մի փոքր առողջ միտք, գիտութիւն հայերի պարմութեան և բնաւորութեան՝ որպէս զի կարելի լինի պարշաճաւոր կերպով գնահատել նոցա թշնամիների և թիւրքաց քաղաքական զործակալների տարածած այն առասպելը՝ թէ հայերը ուզում են վերականգնել Մեծ Հայաստանը և կռիւ մշել Ռուսաստանի դէմ: Դեռ ոչ ոք չի ուրացել, որ հայերը գործնական խելք ունին, և այդ պարմաւոր ծիծաղելի է մեղադրել նոցա թէ նոքա թշնամական պլաններ ունին Ռուսաստանի դէմ և թէ ձգտում են ձեռք բերել քաղաքական զօրութիւն, որ նոքա չեն ունեցել ամենահին ժամանակներն անգամ, և մանաւանդ չըկաց այժմ, երբ կազմակերպուած են վիթխարի կայսրութիւններ, որոնց հետ համեմատելով այսպէս անւանւած Մեծ Հայաստանը, որպէս Մեծ Յունաստանը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ պիգմէյ:

Կորցրած անկախութիւնը վերականգնելու միտքը դեռ կարող է երբեւեւ այն ազգութիւնների մէջ, որոնք այն նոր են կորցրել, բաց ոչ թէ հայերի մէջ, որոնք համարեա հազար տարուց առաջ են կորցրել իրենց քաղաքական կեանքը: Ասել թէ՛ տաք գլուխ պարտնի-երեւակայողներից օմանց մէջ դորա նման մի ֆանտիզի չի ծագում,—ի հարկէ, չի կարելի: Բաց ենթադրել, թէ մի այդպիսի ցնորք կարող է գրաւել լուրջ հայերին, որոնք որ և է կշիռ ունին իրենց ցեղակիցների մէջ,—այդ նշանակում է ամենեւին ծանօթ չլինել հայերի մեծամասնութեան տրամադրութեանը: Այդ պարզ ճշմարտութեան անտես առնելն է հէնց սփեղծում հայտնեցութիւնը, որ հասցնում է մի քանիսներին, ինչպէս պ. Վելիչկոին և նորա համախոհներին, կատարեալ խելագարութեան, իսկ ուրիշներին — թշնամական կասկածութեան, որ փնտսակար է թէ հայերին և թէ ուռած կուրուրային Սրեկելքում:

Լեզուի և կրօնի, այդ աւելի քան փառն և հինգ դարի սրբութեան պահպանումը,— ահա հայկական ազգային գաղափարի ալիքան և օմէգան: Եւ մինչև այդ բանը չըհասկանան մեր քաղաքագէտները և գործող մարդիկ, անխուսափելի կը լինին մեքենայաբար ուռ-

ապագաներու շեղադրմանով արած խոշոր սխալները, որոնց հետեանք-
ները, ծանր լինելով հայերի համար, փնտաակար կերպով են արտա-
ցուում նաև ուսաց շահերի վրայ Արևելքում:

Ժամանակ է վերջապէս հասկանալ վերջին տարիների սխալը,
որովհետեւ անցքերը այժմ բաւական արագ են ընթանում: Պրոֆէ-
սոր Գէրիէն Վոուսաստանի կոչումը Արևելքում վերնագրով իւր մի
յօդաւորի մէջ (պ. Братская Помощь գրքի երկ. հրատարակութիւնը)
ակներև ցոյց տւեց, թէ ինչպէս լաւ է հասկացել պրուսացի
Ռուբախը այն օգուտը, որ Ռուսաստանը ստացաւ հայերից, որոնք
Պետրոս Մեծի ժամանակից ընտելացել էին ուսաց կուլտուրան
առաջ փանդների շերին Արևելքում, Պարսկաստանի և Միջին
Ասիայի վրայ ներգործելու միջոցով: Միևնոյն գիտնական ճանապար-
հորդը ոչ պակաս պարզութեամբ հասկացաւ այն շերը, որ վիճակ-
ւած է խաղալ հայերին Փոքր-Ասիայի առաջիկայ նշանման ժամա-
նակ: Այդ հարցին նա նորերս մի առանձին յօդաւոր նւիրեց «Preus-
sische Jahrbücher» չափնի ամսագրի մայիսեան գրքի մէջ: Մար-
նացոյց անելով այն խոշոր փոփոխական շահերի վրայ, որ գերմանա-
կան արդիւնաբերութիւնը և առևտուրը շուտով պէտք է ձեռք բե-
րեն Փոքր-Ասիայում, պ. Ռուբախ աւելացնում է, որ գերմանացիներ
ի և տեղական թիւրք ազգաբնակչութեան մէջ բնական և անխուսափելի
միջնորդները հայերն են լինելու: «Ինչ շար ջուր կ'անցնի Եփրատի մի-
ջով» — գրում է նա, — նախ քան թիւրքը վաճառական և արդիւնա-
բերող կը դառնայ. իսկ մինչև այդ ժամանակ, խելացի, փորձաւոր,
կրթաւոր հայերը, գիտնալով գերմանական և ուրիշ լեզուներ, ան-
խուսափելի կերպով պէտք է միջնորդներ դառնան Եւրոպայի և
Փոքր-Ասիայի մէջ: Ի նկատի ունենալով այդ, պ. Ռուբախը առաջար-
կում է Գերմանիային օգուտ քաղել թէ հայ որբերի համար հիմն-
ւած ապաստարաններից և թէ ուրիշ հիմնարկութիւններից, որ-
պէս զի հայերից պարտասուեն գերմանական կուլտուրայի անփո-
խարինելի տարածողները¹: Sapienti sat...

¹ Երևան պ. Ռուբախը նոյն անձն է, որի անունը արեւմտեան լաճախ
որում է Մուրճում ալիմ որպէս «Գերմանական օգնութիւնը Տաճկա-հա-
ջերին» յօդաւորում:

Աւելորդ չի լինիլ մեր կուրացած հայակերների համար, — եթէ ոչ արդարութեան զգացմունքից, զոնէ Ռուսաստանի շահերի տեսակէտից — աւելի հանգիստ և խելացի կերպով քննութեան առնել հայերի դրութիւնը և դերը Կովկասում և Անդրկովկասում: Այդտեղ մինչև անգամ զիւր անելու հարկ չըկայ: Այն բանի վրայ, ինչին նոր միայն ձգտում է Գերմանիան, վաղուց արդէն ընկել է Պետրոս Մեծի արձեացին հայեացքը, որը լաւ էր հասկացել, թէ անկարելի է իրագործել Ռուսաստանի համաշխարհային կուրորդական միասնան Արեւելքում, նայելով իրերի վրայ Վոսկովեան բացառիկութեան և անհամբերողութեան, նեղ ճեղքով: Մահմեդական աշխարհի դէմ կուելու համար նա, որպէս բնական դաշնակիցների, հրաւիրեց Արեւելքի միակ քրիստոնեաներին — պարսկա-հայերին, որոնք առաջինն էին, որ առևտուր սկսեցին Կասպից մահմեդական ծովափի վրայ: Նոյն բանն արաւ և Կարաբինէ II-ը Սև ծովի մահմեդական ծովափի վերաբերմամբ, ուր հրաւիրեցին երկրագործներ և վաճառականներ: Թիւրքաց Հայաստանից: Մի խօսքով, թէ աւելի հեռւոր, և թէ մերձաւոր պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ Ռուսաստանը ցանկացած ժամանակ կարողանում էր հայերից օգտակար և հաւատարիմ հպատակներ շինել և իւր ազդեցութեան տարածողներ դարձնել Արեւելքում: Եթէ նոքա միւսնոյն ժամանակ պահպանեցին իրենց կրօնը և մասամբ լեզուն, դրա մէջ միայն չար և կուրացած միջացեալին անհամբերողութիւնը կարող է ինչ-որ փնտասկար և մինչև անգամ Ռուսաստանի համար վտանգաւոր մի բան տեսնել... Ինչ վերաբերում է ռուսաց լեզուի նշանակութեանը, չխօսելով արդէն ունեւոր դասակարգերի մասին, որոնցով լցւած են բոլոր դպրոցները Կովկասի քաղաքներում, հայերի մինչև անգամ վերջին սերունդների ստորին դասակարգերը բոլորը մի կերպ խօսում են ռուսերէն:

Գիւշերում, դպրոցների պակասութեան պատճառով, ռուսաց լեզուն աւելի քիչ է տարածւած, իսկ այժմ հայոց ծխական դպրոցների փակելուց յետոյ 1896 թւին, որտեղից 20,000-ից աւելի երկու սեռից աշակերտներ հեռացեցին, ռուսաց լեզուի տարածումը, ի հարկէ, պէտք է դանդաղանայ, և ոչ թէ արագանայ՝ յանկելձ ցաւ հայերի: Կովկասը լաւ ծանաչողներն ալ մէկը հաւատացնում էր, որ

եկէ մինչև անդամ հայերին արգելէին ռուսաց լեզուն ուսանել, նոքա գաղտնի կերպով կը սովորէին, այնքան զօրեղ է նոցա մէջ պետական լեզուն գիտնալու անհրաժեշտութեան և օգուտի համոզմունքը: Եւ ահա այդպիսի արթուն գործնական-հայերին կողմասի նորայայտ ճանաչողները համարում են ռուսաց լեզուն սովորելուց խուսափողներ՝ միայն այն պարճառով, որ գիւղական ազգաբնակութեան զանգւածը (ինչպէս յայտնի է, կովկասում հայոց ազգաբնակութեան 80 տոկոսից աւելին գիւղացիներ են) չգիտէ ռուսերէն, որովհետեւ ինչքան էլ նա ցանկանայ, տեղ չունի սովորելու, շարունակելու բացակայութեան պարճառով:

Ժամանակ է, ժամանակ ազգաբնակութեան համար պարզել վերջին ժամանակների թիւրիմացութիւնները, որոնց եթէ չեն սրել ծեղ, դոնէ սաստկացրել են կարծարիս ռուսիւնէօր-պաշտօնեաները և պ. Վելիչկօի նման հայտնեաց հրապարակասօսները, որոնք քիչ քնաս և վիշտ չեն պարճառել հայերին... և ոչինչ օգուտ Ռուսաստանին: Այդ չարաքնաս մտածողի ցրելը պահանջում են թէ արդարութիւնը և լի է Ռուսիայի օգուտը:

Գ. Ր. Ա. ՄԻՐՈՎ.

„С. Петербургскія Вѣдомости“.

1900, № 17.